

Wittgenstein en de toekomst van de filosofie

Martin Stokhof

ILLC/Afdeling Wijsbegeerte, Universiteit van Amsterdam
Department of Philosophy, Tsinghua University, Beijing

Filosofiecafé Wageningen
12 april 2026

Overzicht

- Leven
- Het vroege werk
- Het late werk
- Toekomst van de filosofie?
- 'Philosophie pauvre'
- Coda: 'betekenis'

Leven

Curriculum Vitae (1)

Naam: Ludwig Wittgenstein

Geboren: Wenen, 26 april 1889

Overleden: Cambridge, 29 april 1951

Opleiding:

1903: Oberrealschule Linz

1906 - 1907: Technische Hochschule
Berlin

1908 - 1910: Manchester University,
Department of Engineering (vliegtuigbouw)

1911 - 1914: Cambridge, Trinity College
(logica bij Bertrand Russell)

Curriculum Vitae (2)

Werkervaring:

1914 - 1918:
soldaat in Oostenrijks-Hongaarse
leger;
krijgsgevangene in Monte Cassino

1919 - 1928:
onderwijzer op lagere scholen in
Trattenbach, Hasbach, Puchberg;
bijdrage aan Engelmann's ontwerp
van het Stoneborough Huis,
Kundmangasse, Wenen

Curriculum Vitae (3)

1929 - 1936: fellow Trinity College,
Cambridge

1939 - 1947: hoogleraar filosofie,
Cambridge

1940 - 1944: verpleger Guy's Hospital,
London; lid onderzoeksteam R.T.
Grant, Newcastle

1947 - 1951: verblijven in US, Ierland,
Engeland

Curriculum Vitae (4)

Publicaties:

- Tractatus Logico-Philosophicus (1921)
- 'Some Remarks on Logical Form' (1929)

Hobby:

Schubert sonates fluiten

Curriculum Vitae (5)

Selectie uit Wittgensteins Nachlass:

Notebooks 1914-1916

Lecture on Ethics (1929)

Philosophische Bemerkungen (1929-1930)

Philosophische Grammatik (1931-1933)

Blue Book (1933-1934)

Brown Book (1934-1935)

Remarks on Frazer's Golden Bough (1931, 1936)

Cause and Effect: Intuitive Awareness (1937)

Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik, I-V (1937-1944)

Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief (1938, 1942)

Philosophische Untersuchungen (1945)

Zettel (1945-1948)

Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie, I-II (1947-1948)

Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie, I-II (1949-1951)

Vermischte Bemerkungen (1929-1950)

Bemerkungen über die Farben (1950-1951)

Über Gewißheit (1950-1951)

Handwritten manuscript in German, likely a page from Wittgenstein's Nachlass. The text is written in cursive and discusses philosophical concepts, possibly related to the 'Blue Book' or 'Brown Book' mentioned in the CV. The handwriting is dense and somewhat slanted.

Aben von der Welt nicht mehr in solch
Fällen nicht ihren Kampf mit der Welt
möglich, das ist in der Natur kein
Wort ist es kein, + wenn die Natur
se mir das Bewusstsein raubt, dann
wird es & keine ist jetzt nicht nicht
lich. Ich kann nicht im Ernst an
nehmen, ich könnte jetzt. Der
Fremde sagt "Ich höre" - das
meine wenn ich das ~~höre~~ rede
ich ~~höre~~ ~~höre~~, wie wenn ich
von ~~den~~ ~~den~~ ~~den~~, während
in ~~der~~ ~~der~~ ~~der~~. Auch wenn
sein Traum wirklich ist, dann
Geräusch des Regens zusammen.
Drängt.

Twee Wittgensteins ?

Traditioneel onderscheid:

- Wittgenstein 1 versus Wittgenstein 2

Grote contrasten:

- betekenis: afbeeldingstheorie vs. taalspelen
- rol van de logica: funderend vs. misleidend
- monisme vs. pluralisme

Maar ook continuïteit:

- therapeutische taak
- verzet tegen sciëntisme
- (belang van) ethiek

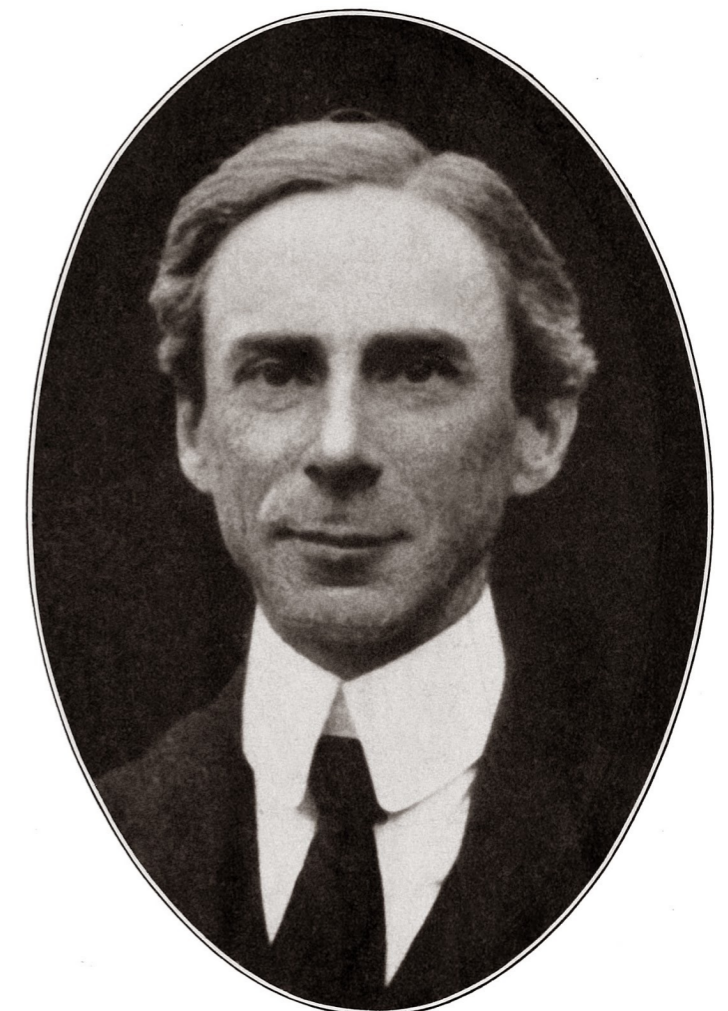
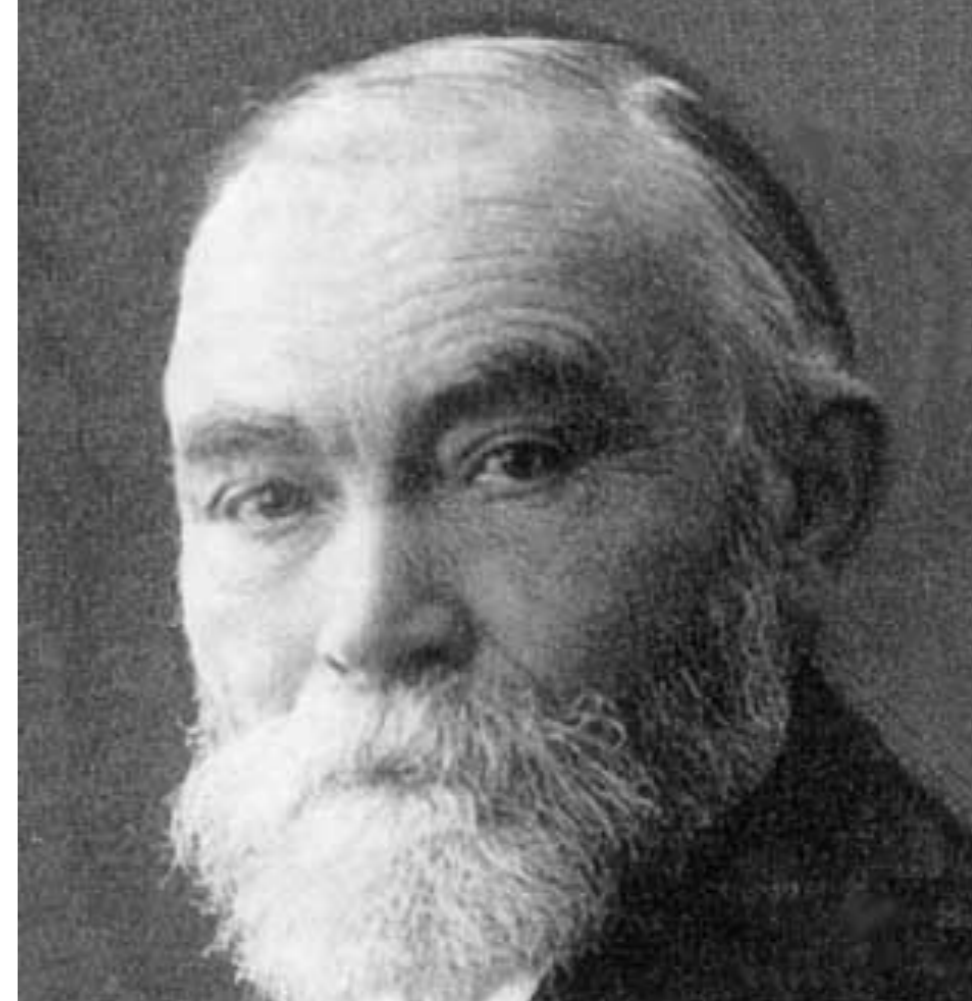
Het vroege werk

Context: de nieuwe logica

Twee belangrijkste invloeden:

- Gottlob Frege (1848 – 1925)
- Bertrand Russell (1872 – 1970)
- Vernieuwing van de logica gemotiveerd door logicistisch programma:
  - analyse van meervoudig gekwantificeerde oordelen
  - zelfstandige status van relaties
  - parallelisme tussen syntactische vorm en semantische interpretatie
- Filosofisch belang:
  - onderscheid grammaticale vorm – logische vorm
  - logische analyse als filosofisch instrument

Context: fin de siècle Wenen

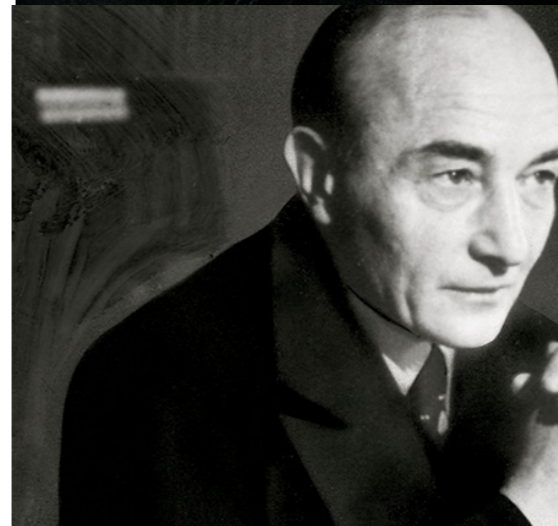
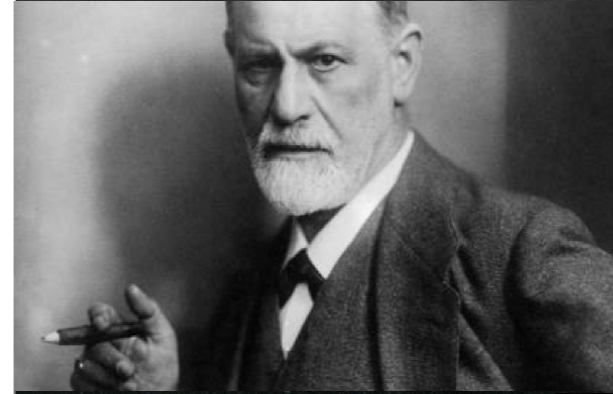

Oostenrijk-Hongarije als 'cultuur van verborgenheid'

Voorbeelden van de tegencultuur:

- Kraus & 'Die Fackel': scheiding van feiten en waarden
- Mauthners sceptische taalkritiek:

Taal is slechts conventie, zoals de regel van een spel: hoe meer deelnemers, des te dwingender is het. Maar het vat de realiteit niet, noch kan het deze veranderen.
- Freud en de psychoanalyse
- Loos en het verzet tegen ornamentiek
- En: Mahler, Schönberg, Musil, ...

Tractatus: doel

Wittgenstein over het doel van de Tractatus:

De pointe van het boek is een ethische. Ik wilde ooit in het voorwoord een zin opnemen die er nu niet in staat maar die ik hier nu voor u neerschrijf omdat het wellicht voor u een sleutel kan zijn tot het werk. Wat ik wilde schrijven was dit: Mijn werk bestaat uit twee gedeelten: dat wat er nu ligt, en alles wat ik niet heb opgeschreven, en het is precies dit tweede deel dat belangrijk is. Mijn boek begrenst het domein van het ethische van binnenuit, als het ware, en ik ben ervan overtuigd dat alleen op die manier die grenzen kunnen worden bepaald. Kort gezegd, ik ben ervan overtuigd dat waar vele anderen vandaag de dag maar wat aan kletsen, ik er in geslaagd ben in mijn boek alles op zijn plek te zetten door er over te zwijgen. (Brief aan Ludwig Ficker, 1919)

Tractatus: van doel naar vereisten

De argumentatieve structuur van de Tractatus:

- bepaling van de grens van het discursieve denken (argumentatie, bewijs, ...)
- via: bepaling van de grens van wat betekenisvol kan worden gezegd (de ‘talige wending’)
- vereist: algemene theorie van betekenis; geleverd: afbeeldingstheorie van betekenis
- ingrediënten: algemene theorie over de structuur van de taal en over de structuur van de werkelijkheid
- logica als uniek en absoluut kader

Analyse van betekenis is kern van de Tractatus

Tractatus: opbouw

De zeven hoofdstellingen van de Tractatus:

1. De wereld is alles dat het geval.
2. Wat het geval is – een feit – is het bestaan van standen van zaken.
3. Een logisch beeld van feiten is een gedachte.
4. Een gedachte is een betekenisvolle zin.
5. Een zin is een waarheidsfunctie van elementaire zinnen. (Een elementaire zin is een waarheidsfunctie van zichzelf.)
6. De algemene vorm van een waarheidsfunctie is $[\bar{p}, \bar{\xi}, N(\bar{\xi})]$
7. Over datgene waarover we niet kunnen spreken moeten we zwijgen.

Tractatus: betekenis als afbeelding

Ingrediënten:

- ontologie: objecten, standen van zaken, situaties
- taaltheorie: namen, elementaire zinnen, complexe zinnen
- gedeeld kenmerk: contingentie

Afbeeldingstheorie: situatie A is een afbeelding van situatie B dan en slechts dan alleen als

- de elementen van A staan in een 1-1 relatie tot de elementen van B
- A en B hebben dezelfde logische vorm

Gevolgen:

- betekenis bestaat in een verwijzende relatie tussen taal en wereld ('referentialisme')
- alles dat betekenisvol kan worden gezegd of gedacht is contingent
- alles dat iets wil uitdrukken dat noodzakelijk is (filosofie, logica, wiskunde, ethiek) is betekenisloos

Tractatus: resultaten (1)

Volgens Wittgenstein zelf:

Het boek behandelt de filosofische problemen, en laat zien – zoals mijn overtuiging is – dat de vraagstelling van deze problemen berust op een verkeerd begrip van de logica van onze taal.

[...]

De waarheid van de hier meegedeelde gedachten daarentegen komt mij onaantastbaar en definitief voor. Met andere woorden, ik ben van mening dat ik de problemen in essentie definitief heb opgelost. En als ik mij niet vergis, dan bestaat de waarde van dit werk ten tweede daarin dat het laat zien hoe weinig er tot stand is gebracht als de problemen zijn opgelost. (TLP, voorwoord)

Tractatus: resultaten (2)

Vernieuwende kenmerken:

- de talige wending: filosofische problemen zijn taal-problemen
- het 'zeggen – tonen' onderscheid als methodisch beginsel
- logische vernieuwingen: waarheidstafels; transparante logische notatie; kritiek op axiomatiche methode

Traditionele kenmerken:

- monisme (absolutisme): één logica; één manier waarop taal betekenis heeft; absoluut onderscheid tussen wat betekenisvol is en wat niet
- subject-oriëntatie: fundamentele oppositie subject - wereld
- essentialisme: logica als niet-empirisch onderzoek naar de essentie van verschijnselen

Het late werk

Het late werk: kenmerken

Kenmerken:

- pluralisme: diversiteit in taalspelen, diversiteit in betekenis
- anti-essentialisme: nadruk op 'oppervlakte', afwijzen van logische fundering
- centrale rol van de taalgemeenschap: het subject als sociale constructie
- praktische wending: handelen als uitgangspunt

Het begrip 'taalspel' speelt daarin een centrale rol:

- als alternatief voor referentialisme
- als weerlegging van essentialisme
- als verbinding tussen individu en gemeenschap
- als methodisch instrument

Het Augustiniaans beeld: bron

Augustinus, in *Belijdenissen*:

Als de volwassenen de naam van een object gebruikten en zich er dan naar toe wendden, nam ik dit waar en begreep ik dat het ding aangeduid werd door de klank die ze uitten, omdat ze de bedoeling hadden het aan te duiden. Dit echter leidde ik af uit hun gebaren, de natuurlijke taal van alle mensen, de taal die door middel van gelaatsuitdrukkingen en het spel van de ogen, van de bewegingen van de ledematen en van de toon van het spreken, de toestanden van de ziel weergeven, als deze iets begeert, of er aan vasthoudt, of verwerpt, of er van terugwijkt. Op deze wijze leerde ik, stap voor stap, te begrijpen wat de woorden die ik op uiteenlopende plekken in zinnen hoorde uitspreken, aanduiden. En zodra ik mijn tong aan deze tekens had gewend, gebruikte ik ze om mijn verlangens te uiten. (FO 1)

Het Augustiniaanse beeld: kenmerken

Enkele kenmerken van het Augustiniaanse beeld:

- **primaat van verwijzing:** uitdrukkingen staan voor dingen in de werkelijkheid
- **compositionaliteit:** de betekenis van complexe uitdrukkingen is een functie van de betekenissen van de delen
- **(gevolg) atomisme:** er zijn kleinste betekenisvolle elementen
- **individualisme:** taalvermogen is een individuele eigenschap
- **primaat van het mentale:** interpretatie en begrijpen zijn mentale processen, resp. toestanden

Merk op dat dit ook kenmerken zijn van de taaltheorie van de Tractatus

Wittgensteins kritiek op het Augustiniaanse beeld is dus ook zelfkritiek

Het taalspel als alternatief

Wittgensteins alternatief:

Denk nu eens aan het volgende gebruik van taal. Ik stuur iemand er op uit om boodschappen te doen. Ik geef hem een stuk papier waarop staat: ‘Vijf rode appels’. Hij geeft het papier aan de winkelier, die de la opendoet waarop ‘appels’ staat; dan zoekt hij het woord ‘rood’ op in een tabel en vindt de bijbehorende kleurstaal; dan zegt hij de reeks van kardinaalgetallen op — ik ga er van uit dat hij die van buiten kent— tot hij bij ‘vijf’ komt en voor elke getal pakt hij een appel uit de la met dezelfde kleur als de kleurenstaal. — Het is op deze en vergelijkbare wijzen dat men met woorden aan de slag gaat. — “Maar hoe weet hij waar en hoe hij het woord ‘rood’ moet opzoeken en wat hij moet doen met het woord ‘vijf’?” — Wel, ik ga er van uit dat hij handelt zoals ik heb beschreven. Verklaringen vinden ergens hun einde. — “Maar wat is de betekenis van het woord ‘vijf’?”. — Daarvan is hier geen spraken, alleen van de wijze waarop het woord ‘vijf’ wordt gebruikt. (FO 1)

Kenmerken:

- sommige woorden verwijzen (‘appels’), andere niet (‘rood’, ‘vijf’)
- de betekenis van een uitdrukking ligt in het gebruik dat we ervan maken in een taalspel
- het gebruik van taal is verweven met niet-verbale handelingen (‘pointe’)
- methodisch: beschrijving neemt de plaats in van fundering en verklaring

Taalspel: betekenis en handelen

Taalspel: taal èn handelen:

Ik zal ook het geheel, dat bestaat uit taal en de handelingen waarmee taal verweven is, het 'taalspel' noemen. (FO 7)

Open karakter:

Maar hoeveel soorten zinnen zijn er? Bijvoorbeeld: bewering, vraag, en bevel? —Er zijn er talloos vele: talloos vele soorten gebruik van wat de 'symbolen', 'woorden', 'zinnen' noemen. En deze menigvuldigheid is niet iets dat vaststaat, dat voor eens en altijd gegeven is; nieuwe soorten van taal, nieuwe taalspelen, zoals we ze kunnen noemen, ontstaan en andere raken buiten gebruik en worden vergeten. (FO 23)

Culturele inbedding:

Men kan zich makkelijk een taal voorstellen die alleen bestaat uit bevelen en verslagen in de strijd. —Of een taal die uitsluitend bestaat uit vragen en uitdrukkingen voor 'ja'- en 'nee'-antwoorden. En talloze andere. —En zich een taal voorstellen betekent zich een levensvorm voorstellen. (FO 19)

Taalspel: een familiebegrip

‘Taalspel’ is een familiebegrip:

Hier komen we bij de grote vraag die achter al deze overwegingen steekt. — Want iemand kan bezwaar maken en zeggen; ‘Jij kiest een makkelijke uitweg! Je spreekt over allerlei soorten taalspelen, maar je hebt nergens gezegd wat de essentie van een taalspel, en dus van taal, is: wat al deze activiteiten gemeenschappelijk hebben dat ze tot taal, of deel van taal maakt. Dus je maakt je af van precies dat deel van het onderzoek dat je eens de meeste hoofdbrekens bezorgde, het deel dat gaat over de algemene vorm van proposities en van taal.’

En dat is waar. — In plaats van iets te produceren dat alles wat we taal noemen gemeen heeft, zeg ik dat deze verschijnselen niet één ding gemeenschappelijk hebben dat maakt dat we voor allemaal hetzelfde woord gebruiken, — maar dat ze aan elkaar gerelateerd zijn op vele verschillende manieren. En het is vanwege dat verband, of die verbanden dat we ze allemaal ‘taal’ noemen. (FI 65)

Doelstellingen

Therapie:

Want de helderheid waarnaar we streven is inderdaad volledige helderheid. Maar dat betekent eenvoudigweg dat de filosofische problemen volledig zouden moeten verdwijnen. De werkelijke ontdekking is die welke me in staat stelt te stoppen met filosoferen als ik dat wil. — De ontdekking die de filosofen rust geeft, zodat ze niet langer gekweld wordt door vragen die haar zelf ter discussie stellen. (FI 133)

Grammaticale analyse:

Ik kan weten wat iemand anders denkt, niet wat ik zelf denk. Het is correct om te zeggen 'Ik weet wat je denkt', en incorrect om te zeggen 'Ik weet wat ik denk.' (Een wolk van filosofie gecondenseerd in een druppel grammatica.) (FI 315)

Methode

De 'übersichtliche Darstellung':

Een belangrijke bron van ons onvermogen te begrijpen is dat we geen duidelijk overzicht hebben van het gebruik van onze woorden. —Onze grammatica mist dit soort overzichtelijkheid. Een overzichtelijke voorstelling produceert nu juist het soort begrip dat bestaat in 'zien van verbanden'. Vandaar het belang van het vinden en verzinnen van tussengevallen. Het begrip overzichtelijke voorstelling is voor ons van fundamenteel belang. Het kenmerkt de vorm van de verklaring die we geven, van de wijze waarop we naar de dingen kijken. (Is dit een 'Weltanschauung'?) (FO 122)

Fenomenologische beschrijving:

Beschrijf de geur van koffie. —Waarom kan dat niet? Ontbreken ons de woorden? En waarvoor ontbreken ons de woorden? —Maar hoe komen we op het idee dat zo'n beschrijving toch wel mogelijk moet zijn? Heb je ooit het gevoel gehad dat je zo'n beschrijving miste? Heb je ooit de geur geprobeerd te beschrijven en ben je er niet in geslaagd? (FO 610)

Gedachte-experimenten:

Maar onze interesse betreft niet de mogelijke oorzaken van de vorming van begrippen; we bedrijven geen natuurwetenschap; en ook geen natuurlijke historie—want voor onze doeleinden kunnen we ook fictieve natuurlijke historie bedenken. (FO, II, xii)

Toekomst van de filosofie?

Filosofie op zoek naar zichzelf

Oorzaken:

- feit: de expansie en het succes van de wetenschap reduceren het terrein van de filosofie
- overtuiging: alleen wetenschap levert betrouwbare kennis

Reacties in de analytische traditie:

- negatieve terugtrekking: filosofie als therapie
- positieve terugtrekking: conceptuele analyse

Conceptuele analyse

Diverse vormen:

- Carnap en 'explicatie': verscherping van alledaagse concepten voor wetenschappelijk gebruik
- Austin en 'ordinary language philosophy': analyse van alledaagse concepten als bron van filosofisch inzicht
- Foucault en 'archaeologie': historische analyse van ontstaan en functioneren van concepten
- Hacker en conceptuele analyse als prolegomenon van de wetenschap
- 'Conceptual engineering': veranderen/afschaffen van concepten om politieke/ethische redenen

Veel verschillen, gedeeld kenmerk:

- associatie tussen concept en essentie (noodzakelijke en voldoende voorwaarden):

x valt onder C dan en slechts dan alleen als P_1x & ... & P_nx

De misleiding van essenties

‘Taal’ is een familiebegrip:

In plaats van iets te produceren dat alle dingen die we taal noemen gemeen hebben, zeg ik dat deze verschijnselen niet één ding gemeen hebben dat maakt dat we voor allemaal hetzelfde woord gebruiken, – maar dat ze aan elkaar gerelateerd zijn op vele, uiteenlopende manieren. (FO 65)

Familiebegrippen hebben geen essentie, en dus geen grenzen:

En zo gebruiken we het woord ‘spel’. Want hoe is het begrip van een spel begrensd? Wat geldt nog als een spel en wat niet? Kun je een grens aangeven? Nee. Je kunt er een trekken; want dat is tot nu toe niet gebeurd. (Maar dat heeft je nooit dwars gezeten als je het woord ‘spel’ gebruikte.) (FO 68)

Familiebegrippen worden geleerd met behulp van voorbeelden:

Hoe moeten we iemand uitleggen wat een spel is? Ik stel me voor dat we spellen voor hem beschrijven en dat we vervolgens zouden zeggen: ‘Dit en soortgelijke dingen worden “spel” genoemd.’ En weten we zelf soms meer dan dat? (FO 69)

Pluralisme, betekenis en handelen

Kenmerken:

- betekenis is geen individueel bezit, maar bestaat in een gemeenschap
- betekenis staat niet los van handelen, maar is onderdeel van een taalspel
- er is een veelheid van taalspelen, en een veelheid van levensvormen

Je een taal voorstellen is je een levensvorm voorstellen (FO 19)

Consequenties:

- conceptuele verandering is betekenisverandering en dus verandering van ons handelen
- concepten functioneren in een pluraliteit van taalspelen, die karakteristiek zijn voor uiteenlopende levensvormen
- conceptuele verandering vraagt dus om verandering van levensvorm

‘Philosophie pauvre’

Op zoek naar een alternatief

Conceptuele analyse:

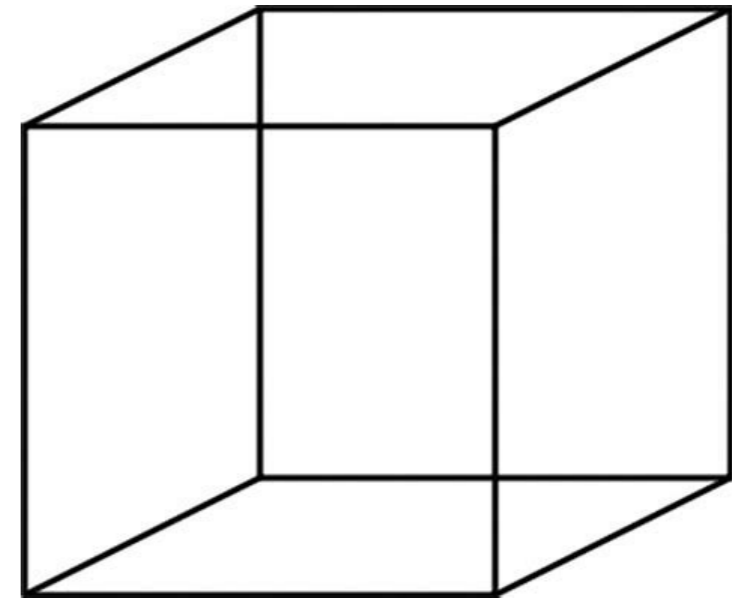
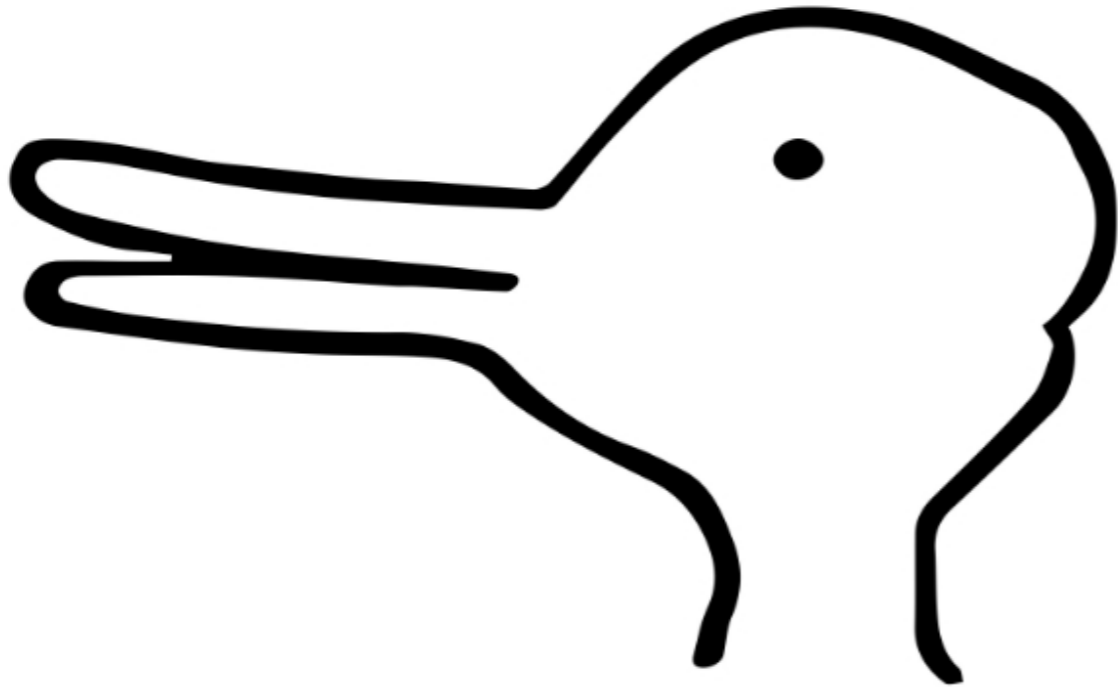
- wetenschap als richtlijn: focus op 'wat-X-is'
- eigen terrein en methode, normatieve autoriteit
- filosofie gemodelleerd naar wetenschap

'Philosophie pauvre':

- het alledaagse als richtlijn: focus op 'wat-X- is-voor-ons'
- bescheiden: geen eigen terrein en methode, geen normatieve autoriteit
- open voor alles dat alledaagse ervaring constitueert: wetenschap, maar ook kunst, politiek, dagelijks handelen, religie, ...

Eenden en konijnen, en een kubus op z'n kop

Waarneming en aspect-zien

De verandering van aspect. ‘Maar je ziet toch zeker wel dat de afbeelding nu volledig veranderd is!’

Maar wat is er dan anders: mijn indruk? mijn houding? – Kan ik dat zeggen? Ik beschrijf de verandering als een waarneming; precies alsof het object voor mijn ogen veranderd is.

‘Aha, nu zie ik het’ zou ik kunnen zeggen (terwijl bijvoorbeeld naar een andere afbeelding wijs). Dit heeft de vorm van een verslag van een nieuwe waarneming.

De uitdrukking van een verandering van aspect is een uitdrukking van een nieuwe waarneming en, tegelijkertijd, een uitdrukking van een waarneming die hetzelfde is gebleven. (FO II, xi)

Kenmerken van aspect-zien

Belangrijke kenmerken:

- aspect-verandering en aspect-waarneming zijn niet automatisch èn niet arbitrair
- berusten op ervaring en kunnen worden geleerd
- in een aspect-verandering verandert er iets en blijft er iets hetzelfde
- dus: aspect-verandering is *niet* het vervangen van de ene manier van kijken door een andere

Aspect en methode

Wat bedoel ik als ik zeg ‘het vermogen van de leerling om te leren kan hier ten einde komen’? Doe ik verslag van mijn eigen ervaringen? Natuurlijk niet. (Ook al heb ik zo’n ervaring wel gehad.) Maar wat doe ik dan met die opmerking. Want ik wil wel dat je zegt: ‘Ja, dat is waar, dat kun je je ook voorstellen, dat zou ook kunnen gebeuren!’ Maar wilde ik dan iemand onder de aandacht brengen dat hij zich dat kan voorstellen? – Ik wilde hem dat beeld voorleggen en zijn acceptatie van het beeld bestaat hierin dat hij nu geneigd is een bepaald geval anders te bekijken: dat wil zeggen, het te vergelijken met deze reeks beelden. Ik heb zijn kijk op de dingen veranderd. (FO 144)

Aspecten van aspect-als-methode

Drie aspecten:

- de vrijheid die wordt gecreëerd door aspect-verandering
- de beperkingen die aspect-verandering mogelijk maken
- de praktische context waarin aspect-verandering plaats vindt ('er toe doen')

Vrijheid

Belangrijkste effect van aspect-verandering is ‘dingen anders zien’:

- dat is *niet* ‘dingen juist zien’
- maar ‘dingen ook zo (kunnen) zien’
- dat wil zeggen: aspect-verandering scheidt vrijheid

Die vrijheid is productief:

- scheidt mogelijkheden door onze zienswijzen uit te breiden
- biedt tegenwicht tegen dwangmatige generalisatie

Beperkingen en praktische context

Vrijheid dus, maar:

- onbeperkte vrijheid is betekenisloos
- betekenis vraagt om verschil en om stabiliteit
- alleen dan kan er een praktische context zijn

It is only in normal cases that the use of a word is clearly laid out in advance for us; we know, are in no doubt, what we have to say in this or that case. The more abnormal the case, the more doubtful it becomes what we are to say. And if things were quite different from what they actually are [...] our normal language-games would thereby lose their point.

The procedure of putting a lump of cheese on a balance and fixing the price by the turn of the scale would lose its point if it frequently happened that such lumps suddenly grew or shrank with no obvious cause. (FO 142)

Filosofie als manier van kijken

‘Philosophie pauvre’ is dus in de eerste plaats een *manier van kijken*:

- niet: een eigen problematiek of een eigen methode
- maar: kijken vanuit het perspectief van ‘wat er toe doet’, onderzoeken *wat-X is-voor-ons*

En wat ‘X is-voor-ons’:

- valt niet per se samen met ‘wat-X-is’: dat is voor de wetenschap
- is niet eenduidig en onveranderlijk, maar context-afhankelijk en vloeibaar

‘Philosophie pauvre’ is dus altijd een momentopname:

- *dit* is wat *hier en nu* voor ons van belang is
- maar dat had ook iets anders kunnen zijn
- en het kan dat worden als de omstandigheden veranderen

Veel van onze begrippen zijn ‘travelling concepts’

Een voorbeeld: generatieve AI en mensenrechten

Debat:

- ene partij: genAI systemen hebben bewustzijn, 'agency', etc, en hebben dus mensenrechten
- andere partij: nee, alleen mensen kunnen mensenrechten hebben

Vooronderstellingen:

- het verschil tussen mens en 'niet-mens' is een verschil in essenties
- mensenrechten zijn gekoppeld zijn aan de essentie van mens-zijn

Maar:

- enerzijds: genAI systemen zijn geen natuurlijk gegevens, ze zijn door ons gemaakt
- anderzijds: dat betekent niet dat alleen wij bepalen wat genAI systemen wel of niet kunnen zijn

Vanuit het gezichtspunt van 'philosophie pauvre':

- een genAI-systeem telt als 'een van ons' als wij en het systeem met elkaar leven zoals wij met andere mensen leven
- als dat het geval is, dan zijn de concepten die we op onszelf toepassen ook van toepassing op genAI systemen

Dat is nu nog niet het geval, maar kan in de toekomst wel zo worden:

'Mens zijn' is een 'travelling concept'

Coda: 'betekenis'

Wittgensteins invloed

Geen 'school,' wel 'industrie': exegese & expansie

Invloed op uiteenlopende gebieden:

- taalfilosofie, kentheorie, metafysica (Kripke, McGinn, McDowell, Peacocke, Tomasello, Moyal-Sharrock, ...)
- filosofie van de religie (Phillips, Hudson, Addis, ...)
- filosofie van de sociale wetenschappen (Winch, Bourdieu, Schatzki, ...)
- sociologie van de wetenschap (Bloor, Collins, ...)
- filosofie van artificiële intelligentie (Dreyfus, Winograd, Anderson, ...)
- embodied / enacted cognition (Clark, Dourish, ...)
- filosofie van de wiskunde (Goodstein, Kielkopf, Marion, Maddy, ...)
- ...

Wittgensteins inspiratie

Terry Eagleton (Introduction to Wittgenstein, 1993):

Frege is a philosopher's philosopher, Bertrand Russell every shopkeeper's image of the sage, and Sartre the media's idea of an intellectual; but Wittgenstein is the philosopher of poets and composers, playwrights and novelists, and snatches of his mighty Tractatus have even been set to music.

Beeldende kunst

Barnett Newman • John Latham • Jasper Johns • Joseph Kosuth • Bruce Nauman •
Tom Phillips • Ian Kiaer • Jan Estep, ...

Jan Estep, Searching for Ludwig

Thom Phillips, Wittgenstein's Diaries, 1999

Ian Kiaer, Wittgenstein project / Skjolden, 2003

Joseph Kosuth, No Number #6, 1991

Literatuur & toneel

Thomas Bernhard, Wittgenstein's Neffe, Ritter Dene Voss • David Egan, The Fly-Bottle • Terry Eagleton, Saints and Scholars • Iris Murdoch, Under the Net • Bruce Duffy, The World As I Found It • Alan Davies, Signage • Steve McCaffery, Evoba • Tom Mandel, Realism • Ron Silliman, The Chinese Notebook • Keith Waldrop, Water Marks • Rosmarie Waldrop, The Reproduction of Profiles • Ingeborg Bachmann, Malina • Michael Palmer, Notes for Echo Lake • Joan Reallack, Circumstantial Evidence • Jan Zwicky, Wittgenstein Elegies • Charles Bernstein, The Sophist • David Antin, The Idea of Poetry and the Poetry of Ideas • Johanna Drucker, Through Light and the Alphabet • Guy Davenport, Geography of the Imagination • Louis Zukofsky, Bottom • David Foster Wallace, The Broom of the System • E.L. Doctorow, City of God • Lucas Vandervost, Of Wittgenstein • David Markson, Wittgenstein's Mistress • Bo Tarenskeen, Wittgenstein 1, 2 (t/m 11) • ...

Muziek

John Cage (Charles Eliot Norton Lectures I-VI) • Laurie Anderson, Language is a Virus from Outer Space • Elizabeth Lutyen, Wittgenstein Motet • Michael Torke, Bright Blue Music • Dieter Kaufmann, Dialog mit Wittgenstein • Heiner Goebbels, Max Black • Anthony Powers, A Picture of the World • Toru Takemitsu, Stanza I • Tibor Szemzö, Tractatus • Peter Ruzicka, Fourth String Quartet • Salvatore Sciarrino, Un'immagine di Arpocrate • M.A. Numminen, Numminen Sings Wittgenstein • George Coates, Wittgenstein: On Mars • Sir Vent, Wittgenstein's Ladder • Balduin Sulzer, Tractatus logico-philosophicus. Eine musikalische Annäherung • Steve Reich, You Are (Variations), Proverb • ...

Film

Ira Schneider, *The Ghost of Wittgenstein* (1967) • Peter Forgacs, *Wittgenstein Tractatus* (1992) • Derek Jarman, *Wittgenstein* (1993) • Amit Dutta, *Wittgenstein Plays Chess With Marcel Duchamp, or How Not To Do Philosophy* (2020)

Peter Forgács

Geboren 1950, Budapest, Hongarije

Beeldend kunstenaar, in het bijzonder bekend door zijn werk met 'found footage'

Belangrijk thema: Europa in het interbellum, WW2

Bekend werk:

Private Hungary series(14 delen, 1988 - 2002)
The Danube Exodus (1998)

Diverse onderscheidingen waaronder de Erasmus prijs in 2007

Zie verder: <http://www.forgacspeter.hu>

Over Forgács 'Tractatus essay':

Whitney Davis The world rewound: Peter Forgács's Wittgenstein Tractatus, in: Journal of Aesthetics and Art Criticism 64 (1):199–211 (2006)

Derek Jarman

Geboren 1942, Northwood UK

Overleden: 1994, London

Ontwerper, video-kunstenaar,
filmmaker

Bekende titels:

Sebastiane (1976)

Jubilee (1977)

The Tempest (1979)

Caravaggio (1986)

The Last of England (1988)

Edward II (1991)

Blue (1993)

Besluit: Wittgensteins ambiguïteit

Let me tell you a little story. There once was a young man who dreamt of reducing the world to pure logic. Because he was a very clever young man, he actually managed to do it. And when he'd finished his work, he stood back and admired it. It was beautiful. A world purged of imperfection and indeterminacy. Countless acres of gleaming ice stretching to the horizon. So the clever young man looked around at the world he had created, and decided to explore it. He took one step forward and fell flat on his back. You see, he had forgotten about friction. The ice was smooth and level and stainless, but you couldn't walk there. So the clever young man sat down and wept bitter tears. But as he grew into a wise old man, he came to understand that roughness and ambiguity aren't imperfections. They're what makes the world turn. He wanted to run and dance. And the words and things scattered upon this ground were all battered and tarnished and ambiguous, and the wise old man saw that that was the way things were. But something in him was still homesick for the ice, where everything was radiant and absolute and relentless. Though he had come to like the idea of the rough ground, he couldn't bring himself to live there. So now he was marooned between earth and ice, at home in neither. And this was the cause of all his grief.

Meer details

Over Wittgenstein:

- *World and Life as One. Ethics and Ontology in Wittgenstein's Early Work*, Stanford UP, Stanford, 2002
- *Wittgensteins Betekenis. Hoe Taal, Handelen & Wereld Betekenis Bepalen*, Athenaeum, Amsterdam, 2025

Over 'philosophie pauvre':

- The quest for purity. Another look at the 'New Wittgenstein', in *Croatian Journal of Philosophy*, Vol. XI, 2011
- Philosophy as change, in T. Melzer (ed), *Atlas of Aspect Change*, Rollo Press, Zürich, 2022
- Episodic problems, in K. Stenning & M. Stokhof (eds), *Rules, Regularities, Randomness. Festschrift for Michiel van Lambalgen*, ILLC/University of Amsterdam, Amsterdam, 2022

Over genAI:

- On travelling concepts, in *Proceedings of the Paris Institute for Advanced Study*, Vol. 21, 2025

[Artikelen zijn beschikbaar op www.stokhof.org/papers]